

Indië, betovering en desillusie

*

Thom Hoffman

Indië,
betovering en
desillusie

*Een persoonlijke zoektocht
naar Nederlands-Indië*

*

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9314-9

ISBN 978-94-023-1254-6 (e-book)

NUR 680

Omslagontwerp: bij Barbara

Omslagbeeld: Arbeiders, ook kinderen, op de cultuuronderneming Way-Lima,
Lamongse districten, Sumatra 1893 – Museum van Wereldculturen

Auteursfoto: © Giam Kwee

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2022 Thom Hoffman en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

Er is in dit werk voor gekozen om de citaten weer te geven
zoals ze in de brontekst zijn verschenen.

Deze uitgave is tot stand gekomen door bemiddeling
van Sebes & Bisseling Literary Agency te Amsterdam.

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen
volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen
zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen
met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel
van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

‘Peace is the dream of the wise, war is the history of men.’

RICHARD FRANCIS BURTON (1821-1890)

*

‘Niets is minder *Nederlands* dan de bodem, ’t klimaat, de fauna, de flora, van al die eilanden. Niets is ook minder *Nederlands* dan de geschiedenis der inwoners, dan hun traditiën, hun godsdienst, hun begrippen, hun karakter, hun zeden en... hun belangen.’

MULTATULI (1820-1887)

*

‘Wat niemand weet is nooit gebeurd.’

ALFRED BIRNEY, *De tolk van Java*

Voor Giammy en Puma,
mijn grote liefdes
en
René Kok en Herman de Boer,
vrienden en voorbeelden

In memoriam
Joost Zwagerman
Hans van der Kamp
Eric Schneider

Inhoud

1	Een Sumatraanse tijger aan de muur	9
	Over mijn fascinatie voor Nederlands-Indië	
2	Onder een gloeiende hemel	63
	Militaire expedities, met name in Atjeh	
3	Nederlandse schepen verschijnen aan de horizon	149
	Nieuwe contouren van de VOC	
4	Vrijheid Gelijkheid Broederschap	197
	Indië en het visioen van rechtvaardigheid	
5	Houtwond	219
	1870: de komst van de ondernemers	
6	‘De dageraad wordt uit den nacht geboren’	283
	Het jaar 1900: de roep om verandering	
7	‘De brute kracht van de overheerser als voorbode van zijn ondergang’	359
	Geduld en ongeduld van het Indonesisch vrijheidsstreven	

8	In de catacomben van de tijd	417
	Fascisme in Nederlands-Indië	
9	Het dodenrijk	441
	Perspectieven op de Japanse bezetting (1942-1945)	
10	Bloed, As, Aarde	491
	De pijnlijke weg naar de onafhankelijkheid	
11	Poging om in de waarheid te leven	643
	Over Nederlandse oorlogsmisdaden, verhulling en onthulling	
12	Epiloog	687
	De bedroefde boekenstad	
	Verantwoording	693
	Woorden, begrippen, spelling	697
	Noten	709
	Bronnen	723
	Illustratieverantwoording	737
	Dank	739
	Namenregister	743

Een Sumatraanse tijger aan de muur

Over mijn fascinatie voor Nederlands-Indië

Boven mijn jongensbed hing een Sumatraanse tijger. Volgens de familiemythologie was het dier ooit na een heroïsche klopjacht door het oerwoud geveld door mijn grootvader, die als jonge kerel in 1911 van Den Bosch op goed geluk naar Indië was vertrokken. Daar vond hij een betrekking bij de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM), eerst in de boekhouding op Pangkalan Brandan aan de noordoostkust van Sumatra, daarna als magazijnmedewerker bij de raffinaderij in Palembang in het zuiden van het eiland. Na enkele jaren trouwde hij een zeventienjarig meisje van gemengde afkomst, Sophie van Hoek, later mijn lievelingsgrootmoeder. Of mijn opa werkelijk in de wildernis op een *pawang rimboe* (heerser in het woud) heeft gejaagd, weet ik niet. In elk geval hing de huid van het roofdier aan de muur gespijkerd boven de plek waar ik sliep.

De taxidermist had het vel aan de achterzijde met jute bekleed. Ooit was het de trots geweest van een volwassen tijger. Zijn poten, met dodelijke, brede klauwen, strekten zich stervormig uit over de hele wand van mijn jongenskamer, van het plafond tot vlak boven mijn boekenplankje, en van kop tot staart over de volle lengte van mijn bed. Niet ver boven mijn hoofd zag ik, ook in het donker van de nacht, schaars verlicht door binnenvallende maneschijn, de opengesperde muil van het beest, de vergeelde hoektanden, rood opgeschilderde tong en groene glazen ogen die mij indringend leken aan te staren. Een sprong naar zijn prooi, een jongen in een bed, maar bevroren in de tijd.

Ik moet onder die imposante tijgerkop veel gedroomd hebben over Nederlands-Indië, mij het leven in de tropen voorstellend ongeveer zoals Kuifje in het verre Brits-Indië, in *De sigaren van de Farao*. Ondoordringbare oerwouden, tochten per olifant, jagers, fakirs, gifpijltjes, pijprokende officieren met snorren en ‘inboorlingen’ met hypnotiserende ogen. Op pagina 50 weet de jonge reporter te ontkomen aan een bende internationale opiumsmokkelaars die hij op het spoor was gekomen. Ze willen Kuifje naar een gekkenhuis afvoeren, maar onze dappere held ontnapt, nog ingesnoerd in een dwangbuis. Op zijn vlucht door het oerbos stapt Kuifje ongelukkigerwijs in een tijgerstrik. Opeens bungelt hij hoog in een boom. ‘Een jonge blanke in een valstrik!’ roepen twee getulbande Indiërs. Even later wordt het drietal, gezeten op de rug van een olifant, aangevalen door een hongerige tijger die diagonaal door het beeld springt. Laat dat maar aan meesterrekenaar Hergé over... Volgend plaatje: Kuifje heeft het roofdier weten te overmeesteren, en zelfs in de dwangbuis gekregen. De jeugdige reporter kijkt als een goochelaar na een geslaagde truc. De tijger staart duizelig voor zich uit. Er cirkelen sterretjes boven zijn kop, geheel volgens de semantische wetten van het stripboek. Wat heeft een twaalfjarige jongen nog meer nodig dan een Sumatraanse tijger aan de muur, Kuifje en zijn eigen mythische wereld?

Mijn dromen werden in de hand gewerkt door mijn bezoeken aan oma en opa, enkele straten verderop in ons Zuid-Hollandse dorp. Een huis vol sporen van hun Indische tijd, Sumatraanse *ikat*-gordijnen, een rankenkast met Aziatisch koperwerk erop, een zwarte panter van brons in het raamkozijn en twee kunstig gesneden *wayang kulit*-poppen die lang geleden tot leven kwamen in een Javaans schimmenspel. Mijn oma droeg zijden japonnen met exotische bloemmotieven en rook altijd naar Mitsouko van Guerlain. Haar huidskleur verschilde van de mijne. Een keer per week zette zij zich aan de piano en speelde de liedjes die ze als jonge vrouw met Louise Brooks-kapsel had gespeeld in de sociëteit van Pladjoe, de strak aangeharkte BPM-compound. De employés van de oliemaatschappij bewoonden witte eenheidshuisjes die keurig in slagorde stonden opgesteld. Van het zwembad en het terras van de sociëteit keken de koloniale vanuit hun *Great Gatsby*-achtig universum over het water uit naar de stad Palembang, aan de verre overzijde. De brede rivier Moesi scheidde hen van de inlanders.

Schokkende dingen zijn er in die jaren niet gebeurd. Mijn opa klom gestaag op tot Hoofd Expeditie, werd gemeenteraadslid en ontving na twintig tropenjaren van de resident van Palembang een brief met gunstige referenties. Deze kwamen van pas bij zijn sollicitatie naar een bescheiden burgemeesterspost in Nederland. Zo had mijn grootvader zich tijdens een brand in Palembang van zijn moedigste kant laten zien en was hij volgens de resident ‘een man van onbesproken karakter, die de leiding van een middelgrote plaats aan zou kunnen’. Ook de pastoor schreef een aanbevelingsbrief: mijn opa was een goed katholiek die de missie plichtsgetrouw had gesteund. Blijkens zijn *Zakboekje voor Dienstplichtigen* was hij op 34-jarige leeftijd, als vader van twee jonge zonen, opeens nodig in het leger. In onrustige tijden moest het gouvernement op hem kunnen rekenen. Na een half jaar kreeg hij groot verlof. Verder geen bijzonderheden. Nergens blijkt dat hij het uniform heeft hoeven dragen. Met de aanbevelingen sleepte hij tijdens een doorbetaalde vakantie in Nederland inderdaad de functie van burgervader van een gehucht in het zuiden in de wacht. Er woonden zo’n tweehonderd mensen. Hier manifesteerde zich opnieuw zijn bijzondere talent: overal waar hij verscheen, gebeurde niets.

Tijdens de oorlogsjaren zijn er welgeteld drie jeeps en één oude motor met zijspan door het dorp gereden, met in totaal dertien Duitsers aan boord. Beleefd vroegen ze de weg naar Den Bosch. In 1945 ontving mijn grootvader een brief van het kabinet van koningin Wilhelmina met de mededeling dat hij zich in de oorlogsjaren keurig had gedragen. Ook als burgemeester van een dorp van niks diende mijn opa twintig jaar. De eeuwige rust van zijn leven werd voortgezet tijdens het pensioen. Tot op hoge leeftijd luisterde hij elke dag om één uur ’s middags naar de Radio-nieuwsdienst verzorgd door het ANP (‘Aa-En-Peeee’). Na het nieuws, dat hoofdschuddend werd beluisterd, at hij een witte boterham met *pisang*. De boterham moest zonder korstjes. Vervolgens nam hij een borreltje. Daarna deed hij een dut. Tijdens het snurken hield hij zijn hoornen bril op de prominente neus. Een niet geringe prestatie.

Mijn grootmoeder was heel belangrijk voor me. Een deel van mijn jeugd bracht ik in haar nabijheid door. Ik hield enorm veel van haar. Mijn hartstocht voor Nederlands-Indië, denk ik wel eens, heb ik aan haar te danken.

Mijn Indië-gekte – maar nu betreed ik een glibberig pad – is misschien een plaatsvervangende liefde die ik nog altijd, vijftig jaar later, voel voor haar. Nooit waren er gesprekken over het verleden. Nooit hoorde ik over boortorens, oerwoud of sociëteit. Nooit werd mij ingepeperd dat er in Indië was geleden, zoals in sommige andere Indische families, simpelweg omdat mijn familie in Indië de dans grandioos ontsprongen is.

Zij vertrokken al in 1932 naar Nederland. Hun geschiedenis in de Oost kende geen enkel noemenswaardig incident, of het moet die ene mythe over de tijgerjacht zijn, die mogelijk in het leven is geroepen om de totale braafheid van mijn grootvaders existentie wat kleur te geven. Des te opmerkelijker dat ik, naar ik me zuiver herinner, in 1969 in de zesde klas van de lagere school een spreekbeurt heb gehouden over de ‘politieele acties’. Welke standpunten ik tijdens dat praatje als twaalfjarige op mijn leeftijdgenoten heb overgebracht, ik weet het niet meer. Maar het kan niet anders dan dat de politieke actualiteit van 1969, en dan bedoel ik de onthullingen over oorlogsmisdaden in het VARA-televisieprogramma *Achter het Nieuws* op 17 januari 1969 door Indië-veteraan Joop Hueting en het onderzoek dat volgde en resulteerde in de ‘Excessennota’, binnen onze deels Indische familie veel stof heeft doen opwaaien. Bij dit woord Indische plaats ik direct een kanttekening: er was nauwelijks een spoor van dat Indische waar te nemen, afgezien van wat overblijfselen van vroeger in het interieur en de gewoonte om op zondag rijstafel te halen in een *rantang*. Mijn familie voelde zich Nederlands, zoals de toplaag van Europeanen en Indo-Europeanen in Indië in cultureel opzicht grotendeels Nederlands georiënteerd was.

Voor een jongen met een Sumatraanse tijger boven zijn bed is het begrijpelijk dat er door de koloniaal-kritische uitzendingen met veteraan Hueting en de emoties binnen de familie daarover, iets in beweging werd gebracht. ‘De zaak-Hueting’ was een belangrijke stap in mijn ontwikkeling, meer dan ik toen beseftte. Niet alleen werd geschiedenis mijn lievelingsvak op school, ook mijn decennialange fascinatie voor Nederlands-Indië was geboren.

De oude tijger, die sterk begon te verharen, werd op een dag met de vuilnisman meegegeven. Opeens was het mij zo dierbare stofnest verdwenen. De lege muur met nutteloos geworden spijkergaten kondigde meer veranderingen aan. Oma en opa stierven kort na elkaar, in 1970 en 1971.

Oma lag in een ziekenhuisbed dat geplaatst was in de kleine zitkamer. De gordijnen bleven half dicht, ook haar ogen waren geloken. Ik keek naar haar gezicht. Ze ademde moeizaam. Er stak een bult uit haar buik, afgedekt door de beige dekens. Ik keek naar oma, minutenlang. Ze aaide over mijn hoofd, zwijgend. Ik begreep niet veel van de situatie maar besepte later dat het een afscheid was, op haar verzoek gearrangeerd, waarbij mij, om mij in mijn jeugdige kwetsbaarheid te sparen, niet werd verteld welk drama zich aan het voltrekken was. Mijn vader was bij het terugrijden naar huis opvallend somber. ‘Ja jongen,’ zei hij ineens, ‘het is gedaan met de koopman.’

Scherp zie ik nog voor me hoe mijn grootvader in een kerk in een buitenwijk van een provinciestad, in zijn rolstoel gezeten, naar de kist staarde. Het koor in de bijna lege kerk zette gregoriaans gezang in. Ik miste mijn grootmoeder enorm. Haar stem. Haar liedjes op de piano. Tranen liepen over mijn jongenswangen. Mijn tante sloeg een arm om me heen. Het was een naargeestige dag.

In het laatste levensjaar van mijn grootvader moest ik elke zaterdagochtend zijn natte lakens naar de wasserette brengen. Uit plastic zakken viste ik de met koudgeworden urine doordrenkte lappen, de oogst van een hele week. Een zure geur verspreidde zich door de betegelde ruimte met luidruchtige centrifuges en de altijd haperende automaten voor muntjes en zeepoeder. Ongeduldig turend naar de draaiende trommel met wit schuim dacht ik terug aan hoe hij, met kamgaren jas, wandelstok en hoed, mij op vierjarige leeftijd naar een kruispunt bracht om mij veilig te leren oversteken. Een leven dat uitloopt op bedplassen. Hij stierf in Den Bosch, waar het ooit was begonnen. Naar de andere kant van de wereld geweest. Eén brand geblust. Dertien Duitsers gezien. Ouderdom. Roemloos einde.

Door de televisie die steeds meer een centrale plaats innam in ons leven, was ik als adolescent inmiddels meer over de wereld te weten gekomen. Over de Zesdaagse Oorlog, de schokkende moord op Martin Luther King, hippies in Amsterdam, de Amerikaanse napalmbombardementen in Vietnam en de niet-strafbare belediging van een bevriend staatshoofd, ‘Johnson mo-le-naar!’ Nog herinner ik me de ontzetting op het gezicht

van mijn moeder toen ze op de radio hoorde dat Robert Kennedy was vermoord. Net toen de wereld voor mij een volwassen diepte kreeg, en net toen ik mijn grootouders vragen wilde stellen over hun Indische jaren, waren ze er niet meer.

Hoe was hun leven in Palembang geweest? Waarover spraken ze met andere Europeanen, 's avonds in de sociëteit? Welke kranten lazen ze? Waarom vertrokken ze al in 1932 naar Nederland? Waren hun denkbeelden over Nederlands-Indië representatief voor hoe de meeste koloniale dachten? Wat vonden zij in 1969 van de schokkende onthullingen van Hueting? Hoe stonden mijn grootouders in de wereld? Wie waren zij?

Met meer dan gemiddelde interesse keek ik daarom in 1974 naar de tv-serie *De stille kracht*, een indrukwekkende dramaserie naar het gelijknamige werk van Louis Couperus. Vijf jaar eerder was er al een succesvolle bewerking van *De boeken der kleine zielen* op televisie uitgezonden. Na decennia van vergetelheid stond de als decadent bestempelde Haagse auteur opeens weer volop in de belangstelling. De uitzendingen van *De stille kracht* veroorzaakten een landelijke golf in tempo doeloe, een nostalgisch terugverlangen naar het verloren paradijs Nederlands-Indië. Op de middelbare school kreeg ik zijn vroege werk *Noodlot* te lezen. Couperus werd mijn eerste lievelingsschrijver.

Het was de begintijd van de kleurentelevisie. Rode spetters op een wit vlak: het beeldscherm vulde zich met bloed. Een dreigende verteller en ijle zangstemmen gaven de titelsequentie een sfeer van suspense: 'Hier op Java noemen ze het: dat waar je niet over spreekt. En het is overal. Het schuilt in de grond, het sist in de vulkanen, het komt aanwaaien met verre winden, het ruist aan met de regen, het rolt aan met de donder, het zweeft van ver uit de horizon over de eindeloze zee, en het is vooral te zien in de ogen van de Javaan, en het knaagt als een vergif van vijandschap aan lichaam, ziel en leven van de Europeaan. Stil bestrijdt het deze overwinnaar. Heel langzaam sloopt het hem. Het laat hem verkwijnen en ten slotte sterven. Dat waar je niet over spreekt. Het is... de stille kracht.'

Nu zag ik de wereld die mogelijk overeenkwam met het Indië van mijn grootouders: transpirerende Europeanen in de tropen, een residentshuis met veranda en witte zuilen, de nederige huisjongen ('Oppas') die zijn leven gehurkt doorbrengt, de dagelijkse arbeid voor de heren, de witte pak-

ken waarin zij zich naar de sociëteit begeven, de verveling bij de dames, de soirees, de vrijages, het geroddel en de onbetrouwbare, dobbelende Javaanse vorst met grote bruine ogen die ‘een raadselachtige wayangpop’ wordt genoemd. Elementen die redelijk aansluiten bij het Kuifje-idioom, op de erotische passages na.

‘De Javanen,’ zucht de fictieve Eva Eldersma die net in Indië is aangekomen, ‘ze lijken zo slaafs.’ ‘Dat is maar de buitenkant,’ corrigeert haar broer, de kunstschilder Paul van Hove. ‘Java lijkt zo op het eerste gezicht een doctiele kolonie met een overheerst ras, niet opgewassen tegen de ruwe koopman die hier brutaalweg zijn vlag plantte en het land het zijne verklaarde.’

Deze woorden wekten mijn interesse. Kennelijk had Indië twee gezichten, sterk afhankelijk van hoe goed je het kende. Een buitenkant en een binnenkant. Een façade en een geheim.

De woorden van de kunstschilder over de schijnbare slaafsheid van de Javanen echoden door in enkele scènes. Diverse malen wordt gesproken over een ophanden zijnde opstand. De dreiging neemt toe. Dronken zegt de Javaanse regent van Ngadjiwa op een receptie tegen resident Van Oudijck: ‘Vervloekt zij U en Uw hele geslacht. Wat heb ik te maken met een ongelovige Christen, een minne Hollander, een onreine Christenhond? Wat moet een onreine Christenhond hier? Wij regelen zelf onze zaken... Musiéck!’

Televisie was nog magisch, er was geen schooljongen in het land die de volgende dag deze Javaanse vorst niet imiteerde: ‘Musiéck!’ Zelf heb ik de scène voor mijn moeder en mijn tante wel honderd keer nagespeeld. En enkele dagen later zat ons gezin voor de buis om vooral niets te missen van de volgende aflevering...

Aangrijpend was de scène wanneer de stokoude zuster van de regent aan resident Van Oudijck vraagt haar dronken broer niet uit zijn functie te zetten. Haar hooggeplaatste familie, een Madurese dynastie die een goede relatie onderhoudt met de Hollanders, zou daarmee vele privileges mislopen. Ze smeekt Van Oudijck om genade, ze maakt haar lange grijze haren los, werpt zich met haar oude tengere lijfje op de grond en plaatst de voet van de Nederlandse gezagsdrager in haar gerimpelde nek: ‘Ik zal voor altijd zijn uw slavin, als u voor deze keer genade schenkt aan mijn broer, en mijn familie niet in de afgrond van de schande zal storten!’

Een vernederende smeekbede, maar het ontslag is niet af te wenden. Van Oudijck moet zijn gezag laten gelden, de dronken regent wordt vervangen. Zijn echtgenote Léonie persisteert intussen in haar zondige gedrag, Van Oudijck krijgt daar anonieme brieven over, een gevoel van naderend onheil krijgt de Europeanen in zijn greep, de hitte neemt toe, spiegels gaan trillen en tijdens een onweersbui vallen er zelfs stenen uit de lucht... de stille kracht! Léonie van Oudijck wordt *mata gelap*, krankzinnig, van de spookachtige stemmen die zij hoort in de nacht, een ver en ijl gekerm, toegeschreven aan de zielen van gestorven kinderen. Als zij 's avonds gaat baden in het badhuis in de tuin, wordt haar naakte lichaam mysterieus bespat met *sirih*-sap, een roodgekleurd, bijna bloedachtig slijm... Ze vlucht de tuin in, precies wanneer het onweer opnieuw denderend losbarst en de moessonregen onophoudelijk neerkomt. Resident Van Oudijck wil als volkomen rationalist het bovennatuurlijke met eigen ogen waarnemen om het te kunnen ontcrachten. Hij neemt poolshoogte, en wel verdraaid: op onverklaarbare wijze komt er zelfs bloed in het water van de *kamar mandi* omhoog... De vloek uit de openingstekst is werkelijk uitgekomen. Wat staat Van Oudijck nog meer te wachten?

Acht miljoen Nederlanders zaten te sidderen voor de televisie.

‘De haat moet verdwijnen, en de wraakzucht. Ik stel u daar persoonlijk verantwoordelijk voor,’ zegt Van Oudijck tegen prins Soenario, een jongere broer van de ontslagen regent. Hij moet het bestuur over de Javanen overnemen. ‘Kunnen de machten die nu aan het werk zijn niet tot bedaren worden gebracht, dan voorzie ik groot onheil. De straf van de regering zal dan zéér zwaar zijn. Wordt aan mijn wensen geen gevolg gegeven, dan zal ik de strengste maatregelen moeten nemen.’

Voor iemand zoals ik, die nauwelijks iets van Indië wist, waren dit mededelingen van grote betekenis. Haat, straf van de regering, strengste maatregelen? Dit ging vele malen verder dan ik ooit in Kuifje over de Europese koloniën in Azië had gelezen.

Van Oudijck verliest uiteindelijk zijn overspelige vrouw, zoals Nederland zijn kolonie dreigt kwijt te raken... een fraaie parallel van Couperus!

Vanuit een onschuldige soort verbazing benoemt de nieuwkomer Eva Eldersma alle heikele punten: ‘Wat doen wij in dit land, wij westerlingen?’ Hierop laat broer Paul zijn pessimistische visie horen. Hij voorziet

als enige westerling in Laboewangi dat de Nederlanders afstevenen op de ondergang. Kunstschilder Paul van Hove belichaamde de intuïtie en de onheilsvisie van Louis Couperus zelf. Zijn een kunstschilder en een romanschrijver niet allebei buitenstaanders en in het beste geval scherpe waarnemers? Elke aflevering werd afgesloten met een tekst die ik telkens opnieuw tot me liet doordringen, woord voor woord, omdat ik Indië probeerde te begrijpen: ‘De Javaan voelt het mysterie van de stille kracht in de wind die van de bergen komt. En in de stilte van de nacht. Hij voorvoelt een gebeuren dat nu misschien nog ver is, want wat vandaag is zal niet altijd zo blijven. Het heden verdwijnt. Hij hoopt dat zijn God zal oprichten wat neergedrukt is, eens, misschien in een verre toekomst. Hij voelt het, hoopt het en hij weet het, in het diepst van zijn ziel. Maar die ziel blijft altijd een onleesbaar boek, in een onbekende, onvertaaltbare taal. En nooit zal er een harmonie zijn die begrip kweekt. Nooit bloeit er een liefde op die zij allebei eender voelen. Altijd is er tussen overheerser en overheerste de kloof, waaruit het mysterie komt waaien, en waaruit, als een wolk, de stille kracht... zal openbliksemen.’

Zo was dus de wereld van mijn grootouders. Uiterlijk een paradijs met vulkanen en oerbossen, een perfect bestuurde wittepakkenwereld, maar ook een kolonie vol politieke spanning, erotiek en zwarte magie. Met een kloof van vijandschap, bedrog en angst. Ik verlangde naar de vroegere werkelijkheid van mijn grootouders. Nederlands-Indië werd voor mij een schimmenspel vol geheimen, een doos van Pandora. Als ik ooit iets te weten wilde komen over de wereld, zou ik daar alles kunnen vinden. Maar waar vond ik Nederlands-Indië?

De zoete geur van Java

In Jakarta stortregende het. Dikke stralen water loodrecht uit de hemel waardoor je nauwelijks enkele meters om je heen kon zien. De taxichauffeur die me van het vliegveld naar de stad bracht, ontweek diepe kuilen vol bruinrood moessonwater. We passeerden enkele Javanen met natgerengende sarongs om de lendenen die een groot blad van een bananenboom

boven zich hielden als paraplu. Ze sprongen tussen de plassen door, naar de overkant van de straat.

Een langgekoesterde droom was uitgekomen. Februari 1983. Eindelijk was ik in Indonesië.

Een etmaal eerder stond ik op Schiphol met 1700 gulden in mijn hand. De man van het Indonesische reisbureau verscheen met mijn ticket in de vertrekhal. Het was allemaal heel snel gegaan. Ik had een rol gekregen in een speelfilm over een moeder en een zoon, *De witte waan* van regisseur Adriaan Ditvoorst. De zoon is heroïneverslaafde en kunstschilder, de moeder een gewezen actrice. Ze wil sterven en roept zijn hulp in. Na twintig jaar zien ze elkaar weer. Het scenario maakte gebruik van dromen en junkievisioenen en schuurde aan tegen surrealisme en mystiek.

Door alle bovennatuurlijke elementen zag ik in *De witte waan* iets Indonesisch. Vraag me niet waarom. Maar direct nadat het contract getekend werd, besloot ik naar Indonesië te gaan. De vriendelijke man van reisbureau Arjuna aan de Amsterdamse Bloemenmarkt droeg een batikhemd en rookte tijdens het telefoneren met de luchthaven een *kretek*-sigaret. Zijn bruine gezicht glom van de transpiratie. Het reisbureau stond vol met klanten. Indonesië was booming. ‘U heeft geluk! Er is zojuist een plek in het vliegtuig vrijgekomen. Kom morgen naar de airport, en breng het geld mee.’

Niet ver van het Singel bezocht ik boekhandel Athenaeum. Mijn vinger maakte langs de Aziatische reisgidsen al een schitterende reis: Java, Sumatra, Bali, Sulawesi. Als eerste koos ik het *Indonesia Handbook* van Bill Dalton, over bezienswaardigheden, vervoer en hotels. Naast *De stille kracht* van Couperus vond ik een roman van de mij onbekende P.A. Daum met de titel *Goena-goena*. Een boekje over de eilandengroep de Mentawai trok sterk mijn aandacht. De Mentawai vereren hun voorvaderen. Priesters leiden rituelen bij totems met *bokkoi*-apenschedels... Hoe mystiek wil je het hebben?

Bij het antiquariaat van Wout Vuyk viel mijn oog op *Baren en oudgasten* van Rob Nieuwenhuys. Het boek toont een sublieme keuze aan koloniale foto's. Pagina's met rijstvelden en verre vulkanen en Europeanen die flaneren door 's Lands Plantentuin in Buitenzorg. Lommerrijke lanen in het feeëriek, negentiende-eeuwse Batavia, de 'Koningin van het Oosten'. Een Javaanse regent met gouden kris op de heup naast een Nederlandse

resident. Javaanse dames, door Nieuwenhuys ‘dienaressen van Venus’ genoemd. Royaal besnorde mannen in witte pakken, op de veranda bediend door een deemoedige Chinese ‘boy’. In hagelwitte jurken en met grote strikken in het haar vieren Europese jongedames, la jeunesse dorée, in 1898 de inhuldiging van Wilhelmina. Maar vooral werd ik getroffen door foto’s van een nog jonge Louis Couperus in Nederlands-Indië, tijdens het schrijven van... *De stille kracht*.

Ik keek rechtstreeks in de geschiedenis. De historische werkelijkheid van het Indië van Couperus. Ik zag een verlaten brede laan met hoge bomen, ‘de Lange Laan van Laboewangi’, waar de weemoedige Van Oudijk wandelt in het eerste hoofdstuk. In realiteit was het de Heerenstraat van Pasoeroean die uitkomt op het zeehaventje. Ik kon mijn ogen niet geloven. Een foto van het imposante residentshuis waar *De stille kracht* zich afspeelde. Op 9 september 1899 onthulde Couperus in een brief aan zijn uitgever L.J. Veen: ‘Ook heb ik zeker het plan een Indische roman te schrijven uit de ambtenarenwereld, en mijn zwager, de heer Valette, Resident van Pasoeroean, en die zeer veel van litteratuur houdt en vroeger ook wel eens geschreven heeft, zal mij helpen aan alle gegevens, die ik noodig mocht hebben. Maar dit gebeurt pas later en is nu ook nog een geheim: spreek er dus niet over.’¹

Het huis van resident A. Salmon onderstreepte de puissante rijkdom van de Nederlandse elite. De resident van Pasoeroean verdiende rond 1860, op basis van bonussen in de thee-, suiker- en koffieproductie in zijn district, wel drie keer het salaris van de minister van Koloniën: 37.000 gulden, een astronomisch bedrag.

Mijn ogen gleden over de afbeelding: de majestueuze villa, zes hoge witte pilaren die het onregelmatige pannendak dragen, een veranda met grote olielampen, reeksen witte bloempotten met varens en waaierpalmen in de tuin. Familieleden van resident Salmon zijn ordentelijk over de voorgalerij verdeeld, met het personeel op de grond. Een van de bedienden heeft een *pajong* vast, een gouden parasol die destijds boven de hoofden van Javaanse vorsten en Nederlandse gezagsdragers werd gehouden. Salmon zelf poseert in vol ornaat, witte pantalon met donkere bovenkleding, de borst vol insignes. Het was zijn afscheidsfoto, las ik. Om gezondheidsredenen was hij in 1898 gedwongen naar Nederland terug te keren. Korte

tijd later zou hij in Den Haag overlijden. Hij werd opgevolgd door Gérard de la Valette, Couperus' zwager. Tussen deze imposante witte zuilen, op deze ruime veranda, kwam ruim een jaar later *De stille kracht* tot stand.

Als een insect in lamplicht gevangen bleef ik het fotoboek bekijken. Ik ontdekte ook foto's van het interieur, een verlaten paleis, waar grote ruimtes wachtten op toekomstige recepties en waar spiegels in gouden lijsten en ook een portret van de achttienjarige Wilhelmina de wanden sierden. Uit Hollandse zuinigheid werd in elke kroonluchter slechts één petroleumlampje ontstoken.

Dat Couperus in *De stille kracht* de foto van Wilhelmina noemde, was opvallend. Wilhelmina werd op 6 september 1898 ingehuldigd. Voor lezers in 1900 was het portret dus een detail waarmee de actualiteit van het verhaal werd versterkt. In die tijd was *De stille kracht* een boek van nu, niet van een voorbije wereld. Bij Valette logerend, omdat hij de hotels in Indië erg duur vond, hoorde Couperus tal van ambtelijke anekdotes, erotische schandalen en mystieke verhalen die hij verwerkte in *De stille kracht*, volgens eigen zeggen een Indische roman over 'psyche der hoogere ambtenaren'.²

Ik begreep inmiddels iets meer over het bestuur in Indië. De Nederlandse resident en de Javaanse regent zwaaiden samen de scepter over miljoenen onderdanen. Java telde negentien grote residenties en 69 regentschappen. Voor de inlanders stond hun Javaanse vorst, de regent, op bijna goddelijk niveau. De Nederlandse hoogste bestuurder, de resident, stond voor de inlanders op gelijke voet met hun vorst. Dit gezamenlijke Binnenlands Bestuur was een merkwaardig verbond van westerse ratio en oosterse traditie. Wanneer dus een Nederlandse resident of zelfs een assistent-resident verscheen, bogen de Javanen nederig, zelfs met hun neus tot op de grond, precies zoals Couperus het in het eerste hoofdstuk beschrijft.

Tijdens mijn reis, als voorbereiding op *De witte waan*, hoopte ik te ontdekken hoe sterk de mystiek nog op Java leefde. Al in het vliegtuig, zeventien uur lang op tienduizend meter hoogte suizend naar Jakarta, las ik Daums *Goena-goena*. Je zou zeggen, met zo'n titel, een schot in de roos. Maar de sober schrijvende P.A. Daum moest niets hebben van inheemse

hocus pocus. Hoofdpersoon Betsy is een jonge weduwe, met de veelzeggende achternaam Den Ekster, die haar zinnen heeft gezet op een schatrijke notaris, de notabele Bronkhorst die kampt met een vastgelopen huwelijk. Den Ekster probeert de vrouw des huizes weg te jagen. Daartoe roept zij de hulp in van de oude *baboe* Sarinah en haar zoon Ketjil (kleintje). Ketjil gaat in een verre kampong aan de Javaanse zuidkust kruiden halen om mevrouw Bronkhorst te ‘bewerken’.

Ook notaris Bronkhorst krijgt betoverende kruiden. Hij wordt al wat lossler in de heupen! Over de losbandigheid van haar man ontvangt mevrouw Bronkhorst anonieme brieven.

Het hartstochtelijke vreemdgaan is slechts een van de vele overeenkomsten met *De stille kracht* dat tien jaar later geschreven werd. Wat te denken van het siri-h-spugen, dat ook in *Goena-goena* voorkomt? Maar bij de nuchtere Daum weten we al binnen een halve pagina wat er aan de hand is: een onnozel ongeluk met een flesje inkt.

Goena-goena, een boekje over hebzucht en oppervlakkigheid, een koloniale *comedy* eigenlijk, onderstreepte voor mij hoe intens en rijk *De stille kracht* is. Zou Couperus, in 1899 logerend bij Valette, dit boekje hebben doorgebladerd en gedacht: Daum, Daum, Daum! Waarom zo saai? Dat kan toch veel smeüiger!?

We naderden Jakarta. Haastig bladerde ik door het laatste hoofdstuk. Terwijl de motoren van de Boeing tot zwijgen werden gebracht, kwam ook het verhaal ontnuchterend tot stilstand: ‘De goena-goena was uitgewerkt.’ Stewardessen openden de vliegtuigdeur en aangenaam warme, vochtige lucht drong de cabine binnen. De zoete geur van Indonesië. Een overweldigende tropische regenbui wachtte me op. Boven aan de vliegtuigtrap keek ik naar het groene landschap. Ik ademde diep in. Mijn longen vulden zich met een nieuw soort zuurstof. Het grote avontuur kon beginnen.

De geraffineerde Couperus

Meer dan naar de geschiedenis van Nederlands-Indië, het literaire leven van Couperus of sporen van mijn familieverleden, was ik op zoek naar het bovennatuurlijke, naar de mystieke cultuur van de Indonesiërs.

Die nacht in mijn hotelkamertje in logement Jakarta kreeg ik een lichte aanval van radeloosheid. Ik stond doodmoe in de kamar mandi en wist even niet goed wat ik aanmoest met het vierkante bad met koud water en dat idiote plastic steelpannetje. Mijn jetlag zette een grote moedeloosheid in gang: hoe kwam ik in een land met meer dan 6000 kilometer op de kaart, 16.000 eilanden, 139 miljoen inwoners en een taal die ik niet machtig was, in contact met *guna-guna*. De stille kracht, de zwarte magie? Het zweet brak me uit. Bij welke bedriegers zou ik uitkomen? Voor ik het wist, rende ik gedrogeerd, getikt en wanhopig door de jungle, net als Kuifje in zijn dwangbuis. Waar was ik aan begonnen?

De volgende dag baande ik me versuft een weg door de overweldigende grotestadsdrukke naar het busstation. Al volgde ik het geijkte snoer van steden zoals mijn *Indonesia Handbook* me adviseerde, oostwaarts meedrijvend op de toeristenstroom, Jakarta–Bogor–Bandung enzovoort, in de steden zelf ging ik mijn eigen weg. Ik bezocht tal van plekken waar ik hoopte iets van *guna-guna* te vinden. Mijn eerste ontdekking was de Indonesische cultuur, die nauw verbonden was met natuurgodsdienst en onmiskenbaar een ondertoon van mystiek had.

Sierlijke hofdansen in het *kraton* in Yogyakarta wisselde ik af met rauwer *wayang orang*- en wayang kulit-poppenspel in duistere tentjes. Hier vertelde een *dalang* (poppenspeler) onder begeleiding van een armoedig gamelanorkest voor mij onverstaanbare verhalen. Juist die duistere tentjes vond ik interessant. Er waren geen toeristen, alleen Javanen, van jong tot oud. De technicus maakte kwistig gebruik van het echo-effect, het volume was niet te harden. Maar de vlammeende schaduwbeelden op het witte scherm dat dalang en gamelanorkest van het publiek scheidde, boeiden mij van begin tot eind. Ik zag eigenlijk de oervorm van... cinema. Al duizend jaar bestaat dit Javaanse schimmenspel, dat vroeger met het flakkerend licht van petroleumlampen werd opgevoerd. Traditioneel begint de dalang om acht uur 's avonds, om pas bij zonsopgang op te houden. Hij speelde alle personages, van heldhaftig en dramatisch tot komisch, en wist met zijn stem de meest uiteenlopende karakters tot leven te brengen. De spanningsboog was voor mij als Europeaan misschien wat langgerekt, maar het publiek leefde intens met de schaduwpersonages mee. Het was alsof de stem van de dalang en de muziek de toeschouwers in een trance brachten.

Overdonderd was ik ook door de schoonheid van de Kebon Raya, de Botanische Tuin van Bogor. De palmentuinen, de orchideeën, de *Ficus al-bipila* met reusachtige luchtwortels als kronkelende hagedissenstaarten, en ook het bamboebos met negentiende-eeuwse Hollandse graven, nooit zag ik zoveel moois bij elkaar. Overal in Indonesië voelde ik diezelfde trillende, allesoverwoekerende, scheppende kracht van de natuur.

In Bogor had ik eindelijk gelegenheid om *De stille kracht* te lezen. Ik zocht een rustige plek. Mijn oog viel op een vervallen hotel in art-deco-stijl, Salak geheten, naar de 2200 meter hoge vulkaan waar het uitzicht op geeft. De hobbeltritten met *tuktuks* en het gezeul met bagage hadden me uitgeput. Een oude Javaan, die voor een thermoskan met thee zorgde, masseerde mijn schouders. Hij was minstens tachtig jaar, we konden geen woord met elkaar wisselen. Over de hoge, ooit kalkwitte muren in de hotelkamer liep een *tjitjak*, een kleine hagedis. Op het terras bestelde ik een 'rijstaffel', een ijskoude Bir Bintang, met papaja en mango en *kopi tubruk* na. Deze studiereis was een verstandige keuze! Toen de koffie werd gebracht, bij het vallen van de avond, keek ik uit over steeds stiller wordende lanen en de in het donker oplossende Gunung Salak in de verte en gaf ik me eindelijk over aan de verlokkingen van *De stille kracht*.

De volle maan, tragisch dien avond, was reeds vroeg, nog in den laatsten dagschemer opgerezen als een immense, bloedroze bol, vlamde als een zonsondergang laag achter de tamarindeboomen der Lange Laan en steeg, langzaam zich louterende van hare tragische tint, in een vagen hemel op.³

Hoe leest men Couperus? De Haagse schrijver verdient het om langzaam gelezen te worden. Zijn werk moet je al lezend uitspreken. Je moet de muziek van de woorden horen, zin voor zin. In de kantlijn zette ik streepjes bij elke parel, en alle parels vormden samen een schitterend sieraad. Wat een ritme en wat een stijl bezit Couperus, misschien wel de grootste auteur die Nederland gehad heeft. De sfeer van mijn omgeving sloot naadloos aan bij zijn omschrijving van 'Laboewangi': 'Over de stad, wier wit gepilaarde villa-huizen laag wegscholen in het geboomte der lanen en tui-

nen, hing een donzende geluideloosheid, in de windstille benauwdheid der avondlucht, als was de matte avond moê van den zonneblakenden dag der Oostmoesson.⁴

De resident, de hoogste Nederlandse bestuurder van het district, gaat wandelen. De avondsfeer wordt lyrisch uitgewerkt en de gezagsverhoudingen worden tegelijkertijd treffend weergegeven. In de Nederlandse letteren bestaat er bijna geen fraaiere introductie van een hoofdpersonage dan deze eenvoudige avondwandeling van Van Oudijck.

Het is alsof een camera van tussen de boomtoppen naar beneden zakt, de straten van Pasoeroean induikt en steeds dichterbij de hoofdpersoon komt. Als een filmmaker brengt Couperus in het duister zelfs een natuurlijke lichtbron aan: een eenvoudig vuurlontje.

De rezident ontmoette niemand; nu en dan kwam echter een enkele Javaan, zich donker bewegende, even uit de schaduw, en dan zwaaide de oppasser achter zijn heer met veel ostentatie de gloeiende punt van zijn vuurtouw. Meestal begreep de Javaan, en maakte zich klein, en kromp in-een aan den rand van den weg, en ging als loophurkende voorbij.⁵

Periode, locatie, persoon en functie vormen in deze avondwandeling een mooie eenheid. Deze Van Oudijck *is* Nederlands-Indië. Maar Couperus is ook meester van het niet-tastbare. Zonder dialoog wordt Van Oudijcks onderbewustzijn geopend, een dieper gelegen zachtheid die hij zich nauwelijks bewust is. Ondanks de noodzaak om hard en daadkrachtig te zijn vanwege zijn hoge bestuursfunctie, is Van Oudijck zacht en melancholiek.

Hij dacht die sentimentaliteit in zich niet uit, hij was niet gewoon zich over te geven aan mijmering over zichzelf: hij had het te druk; zijn dagen waren te veel gevuld met belangen allerlei aard, dan dat hij toe zou geven aan wat hij wist, dat zijn vlaagjes van zwakte waren: de onderdrukte opwellingen van jongere jaren.⁶

Van Oudijcks klimmende leeftijd heeft hem kwetsbaar gemaakt. Grappig: als lezer begrijp ik de resident beter dan hijzelf én ik begrijp zelfs